

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»
XIX Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XIX Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»**

**PROCEEDINGS
of the XIX International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»**

**2024
Астана**

УДК 001

ББК 72

G99

«ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024» студенттер мен жас ғалымдардың XIX Халықаралық ғылыми конференциясы = XIX Международная научная конференция студентов и молодых ученых «ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024» = The XIX International Scientific Conference for students and young scholars «ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024». – Астана: – 7478 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-7697-07-5

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001

ББК 72

G99

ISBN 978-601-7697-07-5

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2024**

жалпыұлттық жоба ауыл шаруашылығына арналған КСРО-ның барлық қаржысының 20%-ын сіңірді [10]. Осыған байланысты дәстүрлі егіншілік аудандарының аграрлық дамуы тоқтап қалды, оның ішінде Украинаның, Ресейдің қара топырақты аймақтары және өнімділікті арттыру жағынан ерекше перспективалы Қара топырақты емес аймақтар бар.

Жалпы, тың жерлерді игеру Қазақстанды дүние жүзіндегі ең ірі астық өндірушілердің біріне айналдырды және сонымен бір мезгілде республикада кейінгі жылдардағы ұзақ мерзімді ауыл шаруашылығы дағдарысының негізін қалады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Бәйішев С.Б. Қазақта тың игерудің әлеуметтік-экономикалық нәтижелері ССР / С.Б. Бәйішев, Г.Ф. Дахшлейгер // Тарих сұрақтары. — 1975. — No 3. — 21 б.
2. Андреенков С.Н. «Тың жер жобасы» және Батыс Сібірдегі астық шаруашылығын дамыту 1950 жылдардың ортасы – 1960 жылдардың басында / С.Н. Андреенков // Тарихи жылнама. - Новосибирск, 2007. - 116–131 б.
3. Журавлев С.Тың өлкесі дастаны [Электронды ресурс] / С.Журавлев. — 2018. — Режим кіру: //http://lhistory.ru/statyi/celinnaya-eroreya.
4. Вербицкая О.М. Хрущев: 21 ғасырдан көзқарас. / О.М. Вербицкая // Орыс тарихы жинақ. - Т. 5. - М., 2013. - Б. 175–197.
5. Самсонов А.Хрущевтің «Тың өлкесі» дастаны [Электронды ресурс] / А. — 2016 жыл.
— Кіру режимі: <https://topwar.ru/91085-celinnaya-eroreya-hruscheva.html>.
6. Абдирайымова А.С. Экономикалық, демографиялық және экологиялық Қазақстандағы тың және тынайған жерлерді игерудің салдары (XX ғасырдың 50 – 1990 жылдары) / А.С. Әбдірайымова: дис. ...мүмкіндік. ist. Ғылым. – Алматы: ҚазҰУ, 2007. – 133 б.
7. Әбілхожин Ж.Б. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихының очерктері. XX ғасыр / Ж.Б. Әбілхожин. – Алма-Ата: Тұран университеті, 1997. – 360 б.
8. Зеленин И.Е. Аграрлық саясат Н.С. Хрущев және ауыл шаруашылығы / И.Е. Зеленин. — М.: РҒА ИИР, 2001. - 304 б.
9. Зеленин И.Е. Тың өлкесі эпопеясы: Біріншісін игеру, қабылдау және жүзеге асыру Хрущевтің «супер бағдарламасы» (1953 ж. қыркүйек - 60-жылдардың басы) / И.Е.Зеленин // Отандық тарих. - 1998. - No 4. - 109-122-б.
10. Верт Н. Кеңес мемлекетінің тарихы. 1900 - 1991 жж.М.,1992. - 480 б.

ӘОЖ 93/94

ТАТАР КӨПЕСТЕРІНІҢ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚТЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Оразова Айдана Ерғазықызы

aidanaorazova.23@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тарих факультеті

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Г.К. Ерменбаева

Мақала Шығыс Қазақстан облысы көпестерінің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-мәдени өмірін зерттеуге арналған. Облыстың саудасы мен өнеркәсібінің дамуына елеулі үлес қосқан Шығыс Қазақстанның татар саудагерлері туралы айтылады. Жергілікті татарлардың дереккөздері мен ауызша ақпараты негізінде татар саудагерлерінің қайырымдылық қызметі, сондай-ақ жетімдер мен кедейлерге көмек туралы мысалдар келтірілген. Шығыс Қазақстан облысының көпес-меценаттары аумақтың өнеркәсіп, экономика, ағарту және қоғамдық-мәдени өмірін дамытуға елеулі үлес қосты және бүгінгі

күнге дейін өздерінің ұлттық-мәдени және рухани дәстүрлерін сақтай алды деген қорытындылар жасалды.

Саудагерлердің сауда-өнеркәсіптік қызметі мемлекеттің үнемі назарында болды, ал отандық қолөнер мен сауда-саттықтың дамуына қамқорлық мемлекеттік биліктің маңызды функцияларының бірі болды.

Еуразияның түркітілдес халықтарының бай тарихи өткені бар. Шығыс Қазақстандағы көпестердің басым бөлігі өзге ұлт өкілдері болды деп айта аламыз. Солардың бірі Ресейдің ежелгі этностарының бірі болып табылатын -татар халқы. Татарлардың орта Еділден шығысқа алғашқы ірі қозғалысы Қазан хандығы Ресей мемлекетіне қосылғаннан кейін болды. Қозғалыстың негізгі себебі-патша үкіметінің экономикалық және Ұлттық (әсіресе діни қысым түрінде) езгісінің күрт өсуі [1. 26 б.]. Татарлардың бір бөлігі бекіністер мен заставалардың құрылысы кезінде үкіметтік жолмен қоныс аударды. Оларды патша үкіметі Ертіс бойындағы Сібір қалалары арасында жүк тасымалдау үшін тартты. Татарлардың бір бөлігі кейінірек "отырықшы шетелдіктер" санатына енген "қызметшілер"болды.

Екі өркениеттің түйіскен жерінде өзінің бірегейлігін сақтай отырып, өзінің дәстүрлеріне ең жақсысын сіңірді. Мәдени ынтымақтастыққа үнемі ұмтылудың арқасында татар халқының өкілдері әлемдік мәдениетке еніп қана қоймай, өзінің бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, өзінің дәстүрлеріне ең жақсысын сіңірді. Мәдени ынтымақтастыққа үнемі ұмтылудың арқасында татар халқының өкілдері дәстүрлерді сырттан алу арқылы әлемдік мәдени контекстке еніп қана қоймай, жас мәдениеттерге белсенді әсер етіп, оларды байытып, Шығыс және еуропалық өркениеттердің жаңа жетістіктерімен таныстырды. Татарлардың Орта Азия халықтарының ағарту, экономикалық және мәдени дамуындағы ерекше рөлі белгілі. Мұнда татар-қазақ қатынастары ерекше орын алады. Түркітілдес екі халық, татарлар мен қазақтар тарихтың естелік кезеңдері мен ағартушылық беттерімен бай тарихи өткенге ие [2. 126 б].

Ежелгі заманнан бері татар және қазақ халықтары тығыз экономикалық, саяси және мәдени байланыстарды байланыстырды. Мәселен, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Семей қаласына татар орамдарының, мешіттердің, медреселер мен мектептердің дамыған желісі тән болды. Ол кезде қала халқының үштен бірін татарлар ұсынды, олардың басым көпшілігі саудамен айналысқан.

1776 жылы Батыс Сібірдің генерал-губернаторы капитан И.Г. Андреев жаңа жоба бойынша бекініс салу үшін сол жылдың сәуір айында Семей бекінісіне келді. Андреевпен бірге 40 қызметкер, Семей батальонының 25 сарбазы, 50 Тюмень және Тобольск қызметтік татарлары және 200 жер аударылған құдық қазушылар келді. Дәстүрлі түрде делдалдық саудамен айналысқан ескі бекіністің тұрғындары, әскери қызметшілер, Еділ, Батыс Сібір, Орта Азия және Шығыс Түркістаннан ("татарлар", "Сібір бұхаралары", "бұхаралықтар", "ташкенттіктер", "қашқарлар", "шала-қазақтар" және т. б.) түрлі түркі тілдес азаматтар жаңа бекініске қоныс аудара бастады. 1891 жылы Шығыс Қазақстанда 14 жәрмеңке жұмыс істеді, олардың жалпы кірісі (сыртқы сауда үшін бажды есептемегенде) 17 368 000 рубльге жетті

60-шы жылдардан бастап 90-шы жылдардың ортасына дейін Семейдің саудагер татарлары полковник түбегінде орналасқан меновая слободка аумағында орналаса бастады. Ертістің қатты төгілуіне байланысты 1792 жылы Сібір желісінің бастығы генерал-майор Страндман саудагерді немесе айырбас алаңын жаңа орынға ауыстыруға рұқсат берді. Ол тағайындаған орын кейінірек татар слободка деп аталды. Саудагерлер қонақ үй ауласын, мешітті салған қаланың ең көп қоныстанған бөлігі. Сол кездегі тартымды сәулеті бар аула терезелері бар ағаш үйлер тар көшелерді құрады. Семей қаласының ең гүлденген бөлігі болды татар слободасы, немесе татар өлкесі, ол өз атауын бүгінгі күнге дейін сақтап келеді.

"Тар көшелер, қарапайым ағаш ғимараттың үйлері, татар балалары, көшелер мен терезелердегі әйелдер, шатырлардың үстіндегі ондаған ерекше ескі ағаш мұнаралар қаланың осы бөлігіне таза Шығыс сипатын береді, Мен осы көшелерден кейін серуендеп жүргенде, Мен өзімді қазанның шалғай бөлігінде жүргендей сезіндім.- қасимовта, татар өмірінің орталығында, Оңтүстік Сібірдің алыс бұрышында емес. Қаланың бұл бөлігі Ескі Семей", -

деп кеңінен танымал Орыс Географиялық қоғамының мүшелерінің бірі ХХ ғасырдың басындағы қаланы осылай сипаттады .

"Жедел жеке құрылыс нәтижесінде, ХХ ғасырдың басында Слободка халқы 4731 адамды құрады, оның ішінде: дворяндар -5, діни қызметкерлер - 16, саудагерлер - 32, буржуазия -355, шаруалар-396, қазақтар – 3500-ден астам, казактар-9, сарбаздар-13" [3. 61 б.].

Омбы қазыналық палатасының мәліметінше, 1911 жылы Семей қаласында 966 сауда кәсіпорны болған. Қалада сабын өндірумен айналысқан Семей саудагері Б.Рафиков 1854 жылы 200 рубль көлемінде 80 пұт сабын өндірді сер Семей саудагері р. Халитовтың сабын зауыты жылына 1000 пұт сабын шығарды. 1890 жылы Семей қаласында алғашқы механикаландырылған (бу) диірмен – Мусиндер көпестер әулетінің негізін қалаушы С. Мусиннің туындысы салынды. Мусиндер Ертіс өзен флотының бастауында тұрды. 1908 жылы Жоғарғы Ертіс айлақтарында 46 бу кемесі және 87 баржа болды, олардың үштен бірінен астамы Садықтың ұлы Латиф Мусинге тиесілі болды. Жүктерден басқа, Мусиннің жолаушылар пароходтары Ертіс бойымен жүрді.

Семей татар саудагерлері қаланы абаттандыру және дамыту үшін көп жұмыс жасады. Мәселен, 1858-1862 жылдары жергілікті көпестер Сүлейменов, Әбдешев, Рафиков және Халитовтың қаражатына облыстық Діни басқарманың тапсырысы бойынша Қазақстан аумағында екі мұнара мешіті салынды. Жобаның авторлары облыстық сәулетші Болбатов, инженер-лейтенант Манашев пен Фадеев болды. 1899 жылы көпес в. Хамитов өз қаражатына Никольская алаңында тас дүкендер салып, оларды қалаға сыйға тартты.

ХІХ ғасырдың сексенінші жылдарында Семей облысында, бүкіл Ресейдегідей, қамқоршылық ұйымдар мен қоғамдар құрылды. Халық білімі туралы қамқоршылық қоғамының құрметті мүшелері Садық Садықұлы Рафиков, Мұхаммед Вали Хамитов және т. б. болды.

1903 жылдан бастап бастауыш білім беру қамқоршылық қоғамы өзінің мәдени-ағартушылық қызметін кеңейтті. Алғаш рет уездік қамқоршылық комитеттерімен бірлесіп халықтық байсалдылық туралы халық оқулары ұйымдастырылды. 1905 жылы 4 мыңнан астам адам қатысқан татар тіліндегі оқулар үлкен сұранысқа ие болды. Татар тілінде оқуды қоғам мүшелері А.Гималетдинов пен Р. Еркібаев басқарды.

Семей қаласының мұсылман қайырымдылық қоғамында татарлар да басты рөл атқарды. Олар кедейлерге, жетімдерге және қарттарға көмек көрсетті. Атап айтсақ: Ысқақ Ғабдулжапаров, Уәли Хамитов, А.Мирсалимов, А. Нығматуллин, Г. Хусайнов, Ф. Ниязов және т. б. көмегімен Семей татар диаспорасының дарынды өкілдерінің күшімен мұсылман баспанасының, ерікті өрт сөндіру қоғамының пайдасына бірнеше рет қайырымдылық қойылымдары өткізілді. Татар қауымы Фазылбеков Сұлтанғали Нығматуллаұлының (1849-1912 жж.) бастамасымен Аққолтық ауылында (окульттік, Бесқарағай ауданы) ағаш мешіт салынды. Құрылыс аяқталғаннан кейін Сұлтанғали 1908-1909 жылдары Меккеге қажылық жасады. 1912 жылы 63 жасында қайтыс болды.

1904 жылғы мәліметтер бойынша Қазақстанда барлығы 12 сауда үйі жұмыс істеді. Болашақта олардың саны көбейіп, 1914 жылға қарай ең мұқият есептеулер бойынша 30-дан асты.

ХІХ ғасырдың басында саудамен айналысқан Өскемен татарлары бекіністен төмен Ертістің сол жағалауындағы айырбас ауласының жанында тұрды. Кейінірек қаланың оң жағалауында "татар слободасы" пайда болды, оған Ертістен Собор аллеясына дейінгі Троицкая көшесі, мешіт аллеясының бөлігі кірді. Мұнда негізінен саудамен айналысатын бай татарлар өмір сүрді, олардың саны 1897 жылғы халық санағы бойынша 446 адамды құрады.

Бай татарлар-саудагерлер мен алтын өндірушілердің қаланың басқа көшелерінде – Андреевская, Никольская, от және крепостной аллеяларында әдемі үйлері болды. Сонымен, өрт көшесінде көпестер Шаханов, Усманов, Рафиковтың ғимараттары тұрды. Мағера Мұхамеджанқызы Кагарманованың айтуынша, Рафиков Ахтам қалада бірінші гильдияның

саудагері болған. Ол көпес ахтамар Рафиковтың немересі, ал әкесі бойынша Алтын өндірушісі Ахматша Валитовтың немересі болған.

Татар саудагері Ахтамар Рафиковтың екі қабатты үйі ағаш пен тас сәулетінің үйлесімі болды. Ғимараттың екінші қабатында Рафиковтың тұрғын үйі, ал бірінші қабатында орналасқан сауда дүкені. Үйдің сәулеті таңқаларлық: сәндік элементтермен, карниздермен, пилястрлармен, аркалы терезелермен қаныққан. Бірінші қабаттағы ғимараттың бір бөлігін ғимараттың бұрыштары сияқты жалпақ проекциялармен ерекшеленетін Арка алып жатыр. Екі кіреберістің үстінде кең карниз доғалармен аяқталады. Кең аула қосымша ғимараттармен және керек-жарақтармен жақсы жабдықталған. Бұл үй XIX ғасырдың соңындағы Өскемендегі ең әдемі үйге айналды.

Революциядан кейін Ресейдегі меценаттық өзінің маңыздылығын жоғалта бастады. Меценаттардың көпшілігі не өлтірілді, не шетелге кетуге мәжбүр болды және байлығынан айырылды. Сонымен қатар, Мемлекет мәдени мекемелерге көбірек қаражат бөле бастады, бұл меценаттықты аз талап етті. Алайда, меценаттар Ресейде мәдениет пен өнердің дамуында әлі де маңызды рөл атқарады және олардың өнерге деген немқұрайлылығы ұлттық дәстүрлер мен өткенмен рухани байланысты сақтауға көмектеседі.

Революцияға дейін көптеген татарлар ұсақ қолөнермен, халықтың шұғыл тұрмыстық қажеттіліктеріне қызмет көрсетумен айналысқан; негізгі кәсіп сауда болды. Татар саудагерлері нан, былғары, кілемдер, маталар, шығыс дәмдеуіштері және басқа да тауарлармен сауда жасады. Сол кезеңдегі саудагерлердің, өнеркәсіпшілердің және сауда үйлерінің иелерінің едәуір бөлігі татар халқы болды. Қаланың әлеуметтік өміріне тартылған кезде диаспорада көшбасшылар, негізінен ауқатты адамдар ерекшеленді. Олардың бастамасымен қалада діни және мәдени-ағартушылық қажеттіліктерді қанағаттандырумен айналысатын мұсылман қауымы қалыптаса бастады: кітаптар, газеттер шығарылды, ұлттық зиялы қауым дүниеге келді.

Революцияға дейінгі Ресейдің көпестері арасында Семей қаласынан келген көпестер мен өнеркәсіпшілер Мусиндер әулеті ең танымал болды. Әулеттің атасы – Қазан татары Мұса Мусин-былғарыдан жасалған бұйымдардан бастады. Оның ұлы Мұхаммед Садық Семей, Аягөз және Зайсан қалаларында дүкендер ашып, ұлдары пайдалануға берген бу диірменін салуды бастады. Саудагер Плещеевпен бірге ол ыдыс-аяқ, қыш ыдыстар, құрғақ тауарлар мен өндіріс тауарлары, мұнай мен керосин саудасын жүргізді. Садықтың балалары – Латиф, Фатых және Сәлім-отбасының байлығын арттырды. Сонымен, Латиф Ертіс бойынша жүк және жолаушылар тасымалын жүзеге асырды, Ресейге нан тасымалдаумен айналысты.

Татарлар Семей қаласының мәдени өміріне де белсенді қатысты. Сонымен, XIX ғасырдың басында қалада татар тіліндегі жалғыз баспа органы болған "Халық сөзі" – "Халық сөзі" газеті жарық көрді, оны құруға еуропалық Ресей мен Сібірдің көптеген мұсылман әдебиет қайраткерлері қатысты.

Ресейдің Орта Азия мен Қазақстанның мүдделері XVIII ғасырда пайда болды Петр I қазақтарды Ресей азаматтығына тартуды қатты жақтады. "Оная орда Ресейдің қорғауында болуы керек, тек олар арқылы барлық Азия елдерінде Ресей тарапына пайдалы және қабілетті шаралар қабылдау керек" [1, 60 б.]. Осылайша, Ресейдің Орталық Азиядағы саясаты сауданы кеңейту, Қытай мен Үндістанмен жаңа сауда жолдарын іздеу болды. Бұл мәселелерді шешуде патша үкіметі ең алдымен татар саудагерлерін қолданды. Екі халық арасындағы қарым-қатынастың негізінде қазақтардың діни қажеттіліктері, сондай-ақ тілдердің ұқсастығы мен жақындығы жатыр. Татарлар мен қазақтардың этномәдени байланыстарының қалыптасуының бастапқы кезеңінде сауда байланыстары маңызды орын алды.

XIX ғ. Семей облысында қамқоршылық ұйымдар мен қоғамдар құрыла бастады. XX ғасырдың басында Семей қаласында 70-тен астам қайырымдылық қоғамы жұмыс істеді, олардың қызметіне татарлар белсенді қатысты. Татар мәдени-ағартушылық және мұсылмандық қайырымдылық ұйымдарының қатарына Зайсан қаласындағы мұсылман оқушыларының қамқорлығы туралы «Джамгияти магариф», «жарыс», «татар жастар

үйірмесі» (Семей қ.), "мәдениет "қоғамы" (Семей қ.), "Бостандық "қоғамы" (Өскемен), "татар жастары қоғамы" жатады мұғалімдер "Берек" және т. б. 1872 жылға қарай Семей қаласында 7 медресе мен мектеп жұмыс істеді, онда татар және қазақ балалары оқыды. 20 ғасырдың басында олардың саны 12-ге жетті, олардың үшеуінде қыздар бастауыш білім алды. Бүгінгі күнге дейін бірнеше мешіттер сақталған, оның ішінде 1858-1862 жылдары жергілікті көпестер Сүлейменов, Әбдішев, Рафиков, Халитовтың қаражатына салынған Қазақстан аумағындағы жалғыз екі мұнаралы мешітке бар [4. 58 б.].

1910 жылы көпес Латиф Мусиннің қаражатына салынған бір мұнаралы мешітке 2006 жылы оның есімі берілді [5, б.19]. Облыстағы ғылыми-техникалық прогресс пен өнеркәсіптің дамуы саудагер Мусин, Халит, графикалық есімдермен байланысты. Көпестер Мусиндер әулетінің негізін қалаушы Садық Мусин округтегі алғашқы бу диірменін салды. Нижний Новгород Макарьев жәрмеңкесінде Мусиндер әулеті "Семей Елисеевтері" деп аталды. Мусиндер Ертістегі пароходтардың бастауында да тұрды. 1908 жылы Жоғарғы Ертіс айлағында 46 пароход пен 87 баржа болды, оның 2/3 бөлігі Л.Мусинге тиесілі болды. XIX ғасырдың басында облыста техникалық жағынан дамудың бастапқы сатысында тұрған былғары, салотопения және басқа да зауыттар пайда бола бастады. Саудагер Баймурат Рафиковтың сабын шығаратын зауытында 1854 жылы 80 пуд өнімділігі бар бір сабын ыдысы болған [6. 31 б.]. Бірте-бірте зауыттар саны мен олардың өнімділігі өсті. Мысалы, Халитов сабын зауыты жылына кем дегенде 1000 пұт сабын шығарды. 1910 жылы бу диірменінің өнімділігі 1309270 пұт астықты құрады. Өскеменде 2 сабын, 6 Былғары зауыты, 4 кірпіш зауыты тіркелген [7. 24 б.].

Татарлар біртіндеп Семей қаласында да, облыста да құрылатын өнеркәсіптік кәсіпорындардың ірі иелеріне айналды. Олардың барлығы дерлік оң жағалауда және үлкен байлықта өмір сүрді: сол кездегі дереккөздерде "үйлер қаланың ең жақсы бөлігін құрайды" делінген. Семей қаласының ең гүлденген бөлігі татар өлкесі болды, ол өз атауын бүгінгі күнге дейін сақтап келеді. 1882 жылға қарай Семей татарларының саны 22,8% құрады. 1913 жылы татарлар Қазақстан тарихындағы алғашқы футбол командасы – Семей "Ярыш" құрды, оның құрамында қазақ әдебиетінің болашақ классигі Мохтар Омарханұлы Әуезов ойнады. Қалада Орынбор, Уфа, Қазан татар баспагерлерінің тапсырыстарын орындайтын "Ярдам" кітап сауда серіктестігі де жұмыс істеді. Кенес өкіметінің қалыптасуының алғашқы жылдарында ұлттық идеялардың өсуі байқалды, 1917-1920 жылдары емпалатинскіден келген татарлар ана тілінде "Халық сюзесі", "Эшче халық сюзесі" газеттерін шығарды, татар театр компаниялары ұйымдастырылды.

Бірақ 1920 жылдардан бастап елде интернационалдандыру саясаты жүргізіле бастады, осыған байланысты облыстың татарлары, басқа ұлттар сияқты, белсенді ұлттық-мәдени өмір сүру мүмкіндігін жоғалтты. Осы жылдары олардың өмірі "кеңес халқының жалпы тарихымен" басталды, ұлттық дәстүрлер олардың отбасыларында жалғасып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды. Татарлар Шығыс Қазақстанның барлық даму салаларына белсенді қатысты. 1959 жылға қарай облыста 8471 татар өмір сүрді, оның 6087 – і қалаларда, 2384 – і ауылдық жерлерде. Қазақстан аумағында тың жерлерді игеруге байланысты 1950-1960 жылдары халықтың, оның ішінде татарлардың да үлкен ағыны байқалады. 1997 жылы Шығыс Қазақстан облысына Семей облысы қосылды, ол әртүрлі кезеңдерде жеке әкімшілік бірлік ретінде өмір сүрді [8. 181 б.].

1989 жылы Шығыс Қазақстан облысында 27982 татар өмір сүрді. 1991 жылы КСРО ыдырағаннан кейін көптеген татарлар тарихи және саяси жағдайларға байланысты елден кетуге мәжбүр болды. 1999 жылы облыста 24506 татар өмір сүрді, бұл үрдіс Облыстың татар халқының азаюына бет бұрды. 2009 жылға қарай облыстағы татарлардың саны 17789 адамды құрады, оның 13866 – сы қалада, 3823-і ауылдық жерлерде тұрды. Татарлардың компам тұратын орындары Семей (9317 адам), Өскемен (2655 адам), Зырян (623 адам), Риддер (558 адам) қалалары болып табылады; Бесқарағай (522 адам), Бородулиха (831), Лубоков (514 адам), Көкпекті (554) аудандары. 2009 жылғы санақ бойынша облыс татарларының 54,6% - ы татар тілін ана тілі деп санайды [9. 37-43 б.].

Қорытындылай келе, Шығыс Қазақстан облысы аумағына әр кезеңде қоныс аударған татарлар өздерінің ұлттық, мәдени, рухани дәстүрлерін күні бүгінге дейін сақтай білді деп айта аламыз. Олар өз ерекшеліктеріне ие бола отырып, Қазақстан Республикасының жалпы тарихына органикалық түрде қосылды. Оның үстіне олар еліміздің өнеркәсіп, экономика, білім, әлеуметтік-мәдени өмірінің дамуына зор үлес қосты. Татарлардан алғашқы қоныс аударушылар 18 ғасырдың 2 жартысы – 19 ғасырдың басынан бастап медреселер мен мектептер ашып, татар және қазақ балаларын оқу мен жазуға үйретті, мешіттер салды. 20 ғасырдың басында татарлар белсенді түрде қайырымдылық қоғамдарын құрып, аймақтың мұсылман халқына жан-жақты көмек көрсетті. Татар көпестері өнеркәсіпке ғылыми-техникалық прогрестің жаңалықтарын енгізді: олар бу диірмендерін салды, Ертісте кеме қатынасын құрды, тері өңдеу, сабын зауыттарын ашты, т.б.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Балахшин, Н.Н. О киргизах и вообще подвластных России мусульманах. - СПб., 1887. - 60 с.
2. Миниханов, Ф.Г., Забиров, М.З. Татаро-киргизские культурные связи во второй половине XIX–начале XX века // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. - Казань, 2014. - С. 126-129
3. Республика Казахстан // Татарская энциклопедия. Гл. ред. М.Х.Хасанов. - Казань, 2010. Т.5. - С.61-62 11. Жидепулат татарлары. 2013. - № 1.
4. Михнова, П.В. Архитектурное наследие как социально-демографическая характеристика общества (на примере городов Северо-Восточного Казахстана)//Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материалы VI Международной научно-практической конференции. - Усть-Каменогорск, 2005. Часть 2. С. 53-59.
5. Камалджанова, Т.А. Татарская диаспора Восточно-Казахстанской области в XVIII-XIX вв. // Вопросы исторической науки: материалы международной научной конференции (г. Москва, январь 2012 г.). - М., 2012. - С.17-25.
6. Завалко, Д.А. Татарская диаспора на территории Восточного Казахстана в XIX в. // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материалы V Международной научно-практической конференции. - Усть-Каменогорск, 2004. - С.31-39.
7. Завалко, Д.А. Татарская диаспора в ВКО в конце XIX–четверти XX века (по материалам всеобщих переписей населения) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материалы VI Международной научно-практической конференции Усть-Каменогорск. 27-28 ноября 2004 г. - Усть-Каменогорск, 2005. Часть 1.-с. 24-28.
8. Ескендиоров, М. Г. Динамика социально-демографической структуры населения Восточного Казахстана // Вестник Томского государственного университета. - Томск, 2005. № 287. - С. 181-185.
9. Восточно-Казахстанская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 г ода. - Астана, 2011. Т.2. - 150 с.

ӘОЖ 93/94

XX ғ. 20-30 жж. қазақ ауылын кеңестендіру саясаты

Оразаев Султан Берикович

5674646@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Тарих факультеті Қазақстан тарихы кафедрасының 1 курс докторанты

Ғылыми жетекшісі - т.ғ.д., профессор Мусабалина Г.Т.